

SAKINIO NOMINALIZACIJA, JOS ESMĖ IR VAIDMUO KALBOJE

Laimutis VALEIKA

Skirtingų kalbų gretinimas rodo, kad viena ir ta pati situacija gali būti perteikta įvairiomis kalbos formomis. Net ir toje pačioje kalboje ją galima išreikšti įvairiai. Yra du pagrindiniai modeliai, kuriais galima perteikti tą pačią ekstralingvistinę situaciją: predikatinės (veiksmažodinės) ir nepredikatinės struktūros (nominalinės arba daiktavardinės). Pvz., *Jonas atvyko: Jono atvykimas*.

Tradicinėje sintaksėje struktūros, aprašančios tą pačią situaciją, buvo laikomos viena su kita nesusijusiomis (t. y. nepriklausomomis), nors daugelis kalbininkų intuityviai ir suvokė, kad konstrukcijos *Jonas atvyko* ir *Jono atvykimas* – derivaciniu požiūriu susiję kalbos vienetai. Tokį supratimą bus turėjęs ir Jonas Jablonskis¹. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie genitivus subjectivus ir genitivus objectivus, jis naudojo vadinamąjį gretinimo metodu, t. y. kalbamąsias daiktavardines konstrukcijas gretino su atitinkamais sakiniais: 1. *Vaikai ypačiai motiną myli. Šitų vaikų meilė (motinai)*. 2. *Vyrai rečiuos šienauja. Vyru šienavimas rečiuose*. Panašiai gretindavo ne tik teoretikai, bet ir praktikai – kalbos mokytojai.

Tai, kas buvo tik intuityviai suvokiama, pokario metais išsivystė į kalbos teoriją, pagal kurią skirtingų lygmenų vienetai (pvz., sakinys – žodžių junginys) jau laikomi vienas su kitu susijusiais transformaciniais ryšiais². Į predikatinės ir nepredikatinės struktūras pradėta žiūrėti kaip į tarpusavyje susijusias per vadinamąją gilumos (deep) struktūrą³, t. y. tokią, kuri nusako sakinio ir iš jo išriedėjusio žodžio junginio reikšmę. Tai sudaro vieną iš pagrindinių transformacinės teorijos distinkcijų – dviejų abstrakčių kalbos lygmenų skyrimą: išorinės ir giluminės struktūrų (ang. surface-deep structure). Išorinė struktūra lemia kalbos vieneto formą, giluminė – išreiškia jo semantinį turinį. Giluminė struktūra yra konstantė, o išorinė – kintamoji. Pavyzdžiui, giluminė struktūra, išreiškianti santykius agentas – veiksmas – objektas, gali būti perteikta išoriniame lygmenyje taip: 1. *Berniukas suka ratą* (kur agentas – *berniukas*, veiksmas – *suka*, objektas – *ratas*). 2. *berniuko sukimas*. 3. *rato sukimas*. 4. *Ratas sukasi*. 5. *rato sukimasis*. Giluminę struktūrą galima apibrėžti kaip leksinę sintaksinę struktūrą, izomorfišką situacijai⁴. Ji yra reliacinė

¹ J. Jablonskis. Rinkiniai raštai, t. I. V., 1957, p. 572.

² Žr. Z. S. Harris. Discourse Analysis. – "Language", 1952, vol. 28(1); Z. S. Harris. Transformational Theory. – "Language", 1965, vol. 41; Z. S. Harris. Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure. – "Language", 1957, vol. 33–3 (part 1); R. Lees. The Grammar of English Nominalizations. The Hague, 1964.

³ Plg. N. Chomsky. Syntactic Structures. The Hague, 1957; N. Chomsky. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., 1965.

⁴ Plačiau apie gilumos struktūrą žr. В. Г. Гак. К проблеме синтаксической семантике. – В кн.: Инвариантные семантические значения и структура предложения. М., 1969, с. 79; И. П. Сусов. Глубинные аспекты семантики предложения. – В кн.: Проблемы семан-

struktūra, nes žymi tikruosius (t. y. semantinius) leksemų ryšius. Kaip minėjome, kalbantysis gali pasirinkti du modelius – predikatinį ir nepredikatinį. Nuo giluminės struktūros į išorinę yra toks kelias: giluminė struktūra – išorinė struktūra: predikatinė struktūra – nepredikatinė struktūra. Kitaip sakant, predikatinė struktūra yra pirminė, o nepredikatinė – antrinė.

Išoriniame lygmenyje sintaksinės funkcijos (sakinio dalys) žymiu laipsniu netenka savo ekspresyvumo ir įgyja grynai formalią, organizuojančią funkciją. Giluminėje struktūroje tie patys elementai – leksemos – vartojami pirmine funkcija. Dėl tos priežasties giluminės struktūros vadinamos tiesioginėmis nominacijomis, o išorinės – netiesioginėmis. Kitaip sakant, tarp giluminės ir išorinės struktūrų nėra tiesioginio atitikimo. Ta pati leksema abiejose struktūrose gali atlikti skirtingas funkcijas. Pavyzdžiui, sakinyje *Jis moko mane matematikos* leksema-argumentas *jis* atlieka agento ir šaltinio funkcijas⁵. Argumentas gali būti privalomas, bet jo funkcija – fakultatyvi. Pvz., *Berniukas pargriuvo*, objektas (t. y. pats daiktas) – berniuko kūnas – privalomas, jo agentas (šio veiksmo atlikėjas) – pats berniukas – fakultatyvus (jeigu pargriuvo tyčia); jeigu jis nenorėjo pargriūti, agento funkcija – neišreikšta (nėra pasakyta, kas berniuką pargriovė). Vadinasi, šiuo atveju giluminėje struktūroje agentas privalomas, o išorinėje – fakultatyvus (Plg. *X pargriovė berniuką* → *Berniukas pargriuvo*). Atvejai, kai išorinėje struktūroje leksemos neišreikšia giluminių funkcijų, yra žymiai dažnesni, negu atvejai, kai išorinėje struktūroje jos žymi tikrąsias funkcijas. Tai rodo, kad pirmosios struktūros kalboje yra svarbesnės. Čia reikėtų tik pridurti, kad giluminės struktūros skyrimas nėra, kaip yra linke manyti kai kurie kalbininkai, grynai mąstymo dalykas. Jį gali būti materializuota tekstu. Pvz., *Jonukas rašo laišką*: agentas – *Jonukas*, veiksmas – *rašo*, veiksmo objektas – *laišką*. Šio sakinio giluminę struktūrą sudaro sakinio dalių semantinės funkcijos. Kitais žodžiais tariant, semantinės funkcijos (agentas, veiksmas, veiksmo objektas ir kt.) šifruojamos išorinėje struktūroje.

Predikatinės struktūras, kurių konstituentų funkcijos sutampa su giluminės struktūros konstituentų funkcijomis, vadinsime bazinėmis, o struktūras, kurių konstituentų funkcijos nesutampa, vadinsime transformuotomis arba derivuotomis struktūromis. Bazinė struktūra dažniausiai yra objektinė struktūra, susidedanti iš veiksnio – tarinio – papildinio, pvz.: *Vaikas skaito knygą*. Šio sakinio konstituentai gali atlikti tą pačią funkciją, kaip ir atitinkamoje giluminėje struktūroje: *vaikas* – veiksnys / agentas, *skaito* – tarinys/veiksmas, *knyga* – papildinys/pacientas. Tačiau ne visi tokie sakiniai yra tikrieji baziniai (angl. *basic proper*). Prie jų nepriskirsime sakinių, kur tarinys atlieka ir priemonės arba įrankio funkciją, pvz.: *They have flown him home* (pažodžiui: *Jie parskraidino jį namo*). Juos galėtume pavadinti bazinio sakinio variantais. Čia centrą sudaro veiksmožodžiai su vadinamuoju inkorporuotu objektu. Inkorporuoti gali būti ne tik priemonės ar įrankio komplementai. Lietuvių ir anglų kalbose dažnai vartojami sakiniai, kurių tarinys turi inkorporuotą papildinį. Pvz.: *Vaikas valgo pietus* → *Vaikas pietauja*. 2. *The child is eating dinner* → *The child is dining*.

тихи. М., 1974, с. 62; А. К. Жолковский, И. А. Мельчук. О семантическом синтезе. — „Проблемы кибернетики“, 19. М., 1967, с. 182; Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика (синонимические средства языка). М., 1974, с. 26.

⁵ Зр. Ю. Д. Апресян. Cit. veik., p. 26.

Prie baziųjų skirtini ir tie subjektiniai sakiniai, kurie žymi vadinamąjį savaiminį, nesusijusį su išorine kauzacija veiksmą. Pvz.: *Šviečia saulė*. Tačiau struktūriškai identiškas sakiny *Sukasi ratas* jau gali būti suvoktas kaip transformuotas, nes ratas dažniausiai yra pacientas (t. y. veikiamas), o ne agentas (veikėjas). Tą patį galima pasakyti ir apie sakinį *Marytė yra mokytoja*, kur *Marytė* – nominatyvinis (neagentinis) veiksnys, o tarinys *yra mokytoja* žymi būseną, o giluminėje struktūroje *Marytė* yra agentas, *yra mokytoja* ← *moko* – veiksmą žymintis konstituentas. Tačiau panašios struktūros sakiny *Sniegas yra baltas* priskirtinas baziniam – baltumas yra pastovios, neįgyjama savybė. Dviprasmiški yra ne tik objektiniai, subjektiniai ir aprašomieji sakiniai, bet ir lokatyviniai bei posesyviniai. Pvz., *Antanas važiuoja į miestą*. Konstituentas *Antanas* gali būti suvoktas ir kaip agentas (autokauzatyvas), ir kaip pacientas. Posesyviniai sakiniai taip pat būna arba baziniai (pvz., *Namas turi stogą*; konstituentai *namas* ir *stogą* išreiškia pastovius santykius), arba transformuoti (pvz., *Marytė turi mašiną*).

Kaip matome, funkcijų požiūriu baziniai sakiniai yra artimiausi giluminei struktūrai, o transformuoti – gerokai nutolę nuo jos. Baziųjų sakinių (tai daugiausia objektiniai) nėra daug. Kalboje paprastai dominuoja transformuoti sakiniai. Skirti bazinius ir deriuotus sakinius labai svarbu jų transformaciniam aprašymui. Jei du sakiniai susideda iš panašių leksemų, pirminiu laikysime tą, kuris geriausiai atspindi giluminę struktūrą. Pvz.: *They sent the goods to England by ship* → *They shipped the goods to England* (pirmasis sakiny yra bazinis, o antrasis – jo variantas). Toks skyrimas sudaro teorines prielaidas ir sakinio nominalizacijoms aprašyti. Transformaciniu požiūriu vienos nominalizacijos yra baziųjų sakinių tiesioginiai derivatai, o kitos – transformuotų sakinių derivatai. Pvz., žodžių junginys *mokytojas Povilaitis* nelaikomas bazinio sakinio *Povilaitis moko vaikus matematikos* derivatu. Traktuojant kalbamąjį junginį kaip minėto sakinio derivatą, tekty sukurti gana sudėtingą transformacinį mechanizmą. Trumpiausias kelias – deriuoti iš *Povilaitis yra mokytojas*. Nedarant skirtumo tarp baziųjų ir transformuotų sakinių, būtų sunku paaiškinti, kodėl sakiniai *Šiuos baltinius lengva skalbti* ir *Jonui sunku įtikti neteikia* kai kurių daiktavardinių junginių. Tai, žinoma, nereiškia, kad ribojama tik transformuotų sakinių nominalizacija. Gali būti ribojama ir baziųjų sakinių nominalizacija. Pvz.: *Marytė mato Joną* → **Marytės matymas* (neiprastas), **Jono matymas* (neiprastas). Bet tokių sakinių nominalizaciniai apribojimai yra kitokio pobūdžio: jie susiję su veiksmazodžio semantinėmis ypatybėmis. Šie apribojimai gali būti būdingi ir transformuotiems sakiniams. Pvz., *Marytė turi mašiną* → **mašinos turėjimas* (retas junginys)⁶. Visa tai rodo, kad, nagrinėdami nominalizacijas transformaciniu metodu, turime aprašyti pamatinio sakinio semantinius bruožus. Ir ne tik semantinius. Jie padeda atskleisti nominalizavimo galimybes, daiktavardi io žodžių junginio tipą, bet nepadeda numatyti jo formos. Turėdami tik semantinį sakinių aprašymą, negalėtume išsamiai parodyti sakinio ir žodžio junginio ryšio⁷. Dėl tos priežasties turime aprašyti ne tik semantinius pamatinio sakinio ypatumus, bet ir atskleisti jo struktūrinius bruožus.

⁶ Autorius nemano, kad tokie pasakymai, kaip *mašinos turėjimas*, ydingi. Čia tik norėta pasakyti, kad jie reti, okazionaliniai. Kalbėdami žmonės vartoja ir ne visai įprastus pasakymus, ir dėl to niekas per daug nesistebi. Tai vadinamieji proginiai (angl. nonce) pasakymai. Plg. *Marytė turi mašiną*. *Mašinos turėjimas* (t. y. *mašina*) jai padeda atlikti daug darbų.

⁷ Sintaksinis sakinių aprašymas kuo glaudžiausiai susijęs su nominalizacijos procesu – sakinio struktūra dažnai savotiškai atkartojama atitinkamame žodžių junginyje. Plg. *Jis atstovavo universit-*

Sakinio nominalizacija arba, kitais žodžiais tariant, sakinio keitimas atitinkamu daiktavardiniu žodžių junginiu yra rišlios kalbos kūrimo priemonė⁸. Tai reiškia, kad daiktavardinis žodžių junginys yra arba viso pirma einančio sakinio nominalizacija, pvz., *Jis kalbėjo, bet jo kalbos jau niekas nebesiklausė*, arba sakinio dalies nominalizacija, pvz.: *Reichstogas buvo sudegintas jo paties įsakymu. Šis padegimas turėjo būti patogus pretekstas susidoroti su kitų požiūrių žmonėmis* (A. Poltorokas.) Neteisinga būtų tvirtinti, kad kiekvienas daiktavardinis žodžių junginys tekste turi eksplicitišką (išreikštą) šaltinį. Labai dažnai pamatinio sakinio visai nematyti. Pvz.: *Jiedu eina nuo edžių, nuo lovio prie lovio... O priedurmu seka soti ramybė. Vien godus dantų griekšėjimas, pešamo šieno šlamesys, vien siūburių žmonėmis* (J. Avyžius). Pastarasis pavyzdys puikiai iliustruoja tai, ką transformacininkai vadina gilumine ir išorine šnekos atkarpos struktūra: giluminėje šnekos atkarpos struktūroje nominalizacijos *godus dantų griekšėjimas, pešamo šieno šlamesys, siurbiamo jovalo žliurbimas* atliepia atitinkami sakiniai: X *pešė šieną: Šienas šlamėjo* ir t. t. Rašytojas, siekdamas kalbos ekonomijos ir efektyvumo, šiuos sakinius praleido.

Dėl nominalizacijos pamatinis sakinytis kaip komunikatyvinis vienetas praranda savo autonomiją, tačiau išlaiko savo nominatyvinę funkciją. Įtrauktas į kitą sakinį, jis praturtina jį informacijos atžvilgiu.

Nominalizacija paprastai apima centrinius (rematinius) sakinio konstituentus⁹; ją dažniausiai stimuliuoja reikmė konstruoti rišlią kalbą. Kaip žinia, vienas iš rišlios kalbos konstravimo principų ir yra vieno sakinio remos virtimas kito sakinio tema. Plg.: *Vakar sutikau savo seną draugą. Iš pradžių šis susitikimas nudžiugino mane. Deja, mano džiaugsmas buvo trumpalaikis...* Vadinasi, nominalizacijos prigimtis yra funkcinė – kalbos vienetas keičia savo komunikatyvinę funkciją. Kintant komunikatyvinei funkcijai, kinta ir sintaksinė. Nominalizuotas kalbos vienetas įtraukiamas kaip statybinė medžiaga į kitą sakinį. Pvz.: *Prezidentas kalbėjo per radiją. Jo kalbos atidžiai klausėsi visi šalies darbo žmonės*. Nominalizacija leidžia ekonomiškai vartoti kalbos vienetus šnekos procese. Pasak žymaus prancūzų kalbininko Š. Bali, ženklai, užsisklendę savo kategorijose, nesugebėtų patenkinti daugybės šnekos reikmių: transpozicija išlaisvina mintį, praturtina jos išraišką, tokia mintis įgyja naujų atspalvių¹⁰.

Nominalizacija – tai ne tik abstrakčių daiktavardžių, bet ir apskritai nepredikati- nių junginių sudarymas, pvz.: *Marytė turi mašiną* → *Marytės mašina*. Nominalizuotas sakinio konstituentas gali eiti su priklausomaisiais žodžiais (determinatyvais) arba be jų. Pvz.: 1. *pagalbos šauksmas*; 2. *Bėgimas populiarus moksleivių tarpe*. Paprastai toks determinatyvas yra to paties sakinio nominalizuotas konstituentas. Pvz.: *Kadangi aš buvau toji nevykėlė atlėpusė, tai tik tylėjau ir džiaugiausi šeimos laime. Mano tylus džiaugsmas tęsėsi keletą metų...* („Tarybinė moteris“). Tačiau neretai jis yra „atkeliaęs“ iš kito sakinio. Pvz.: *mieguista kūno šiluma* ← **Kūnas buvo mieguistai šiltas*, bet: ← *Kūnas buvo šiltas* + *Kūno šiluma buvo mieguista*.

tetui → *jo atstovavimas universitetui*. Skirtumas tik toks, kad žodžių junginyje pamatinio sakinio sintagmainiai ryšiai mažiau akivaizdūs. Apskritai nominalizacija įmanoma tik todėl, kad nominalizuoti sakinio konstituentai „atsineša“ ir sintagminius ryšius.

⁸ Savo ruožtu rišlios kalbos kūrimas yra tiesiogiai susijęs su kalbos ekonomijos principu.

⁹ Žr. Общее языкознание. М., 1972, с. 309.

¹⁰ Žr. Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, с.

Pasikeitimas kalbos vieneto kategorinei funkcijai (t. y. jam perėjus į kitą kalbos dalį), pasikeičia ir jo junglumas (valentinės savybės). Paprastai jos padidėja: tas vienetas gali prisijungti daugiau kalbos dalių, negu pamatinis žodis. Tai savaime suprantamas dalykas, nes nominalizuojamas kalbos vienetas ne tik išlaiko savo valentines savybes, bet ir įgyja naujų, būdingų daiktavardžiui savybių.

Nominalizacija gali apimti vieną sakinį ir net kelis: pagrindinio komponento determinatyvai gali būti to paties ir kitų sakinių konstituentai. Nominalizuotų sakinių skaičius, sudarantis žodžių junginį, yra junginio sintaksinis ilgis. Pvz., junginio *mano sūnaus draugo knyga* sintaksinis ilgis lygus 3, nes šis junginys yra trijų posesyviųjų sakinių nominalizacija: *Aš turiu sūnų + sūnus turi draugą + draugas turi knygą*.

НОМИНАЛИЗАЦИЯ, ЕЕ СУЩНОСТЬ И РОЛЬ В ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье обсуждаются теоретические предпосылки для описания процесса номинализации. Номинализация – трансформация предложения в номинальное словосочетание – обычно распространяется на центральные компоненты предложения, т. е. рематические компоненты. Это обозначает, что центральные компоненты предложения обычно становятся главными компонентами словосочетания. Образование номинальных словосочетаний стимулируется, прежде всего, потребностями формирования связной речи.

NOMINALISATION, ITS ESSENCE AND RÔLE IN SPEECH

Summary

The article deals with theoretical prerequisites for the description of nominalisations (i. e. nominal word-combinations) in Lithuanian. Nominalisation takes place in a discourse. It generally covers central elements of the sentence (i. e. rhematic constituents), which means that central elements of the sentence assume the role of head-word in the corresponding word-combination. The formation of nominal word-combinations (i. e. the process of nominalisation) is stimulated above all by the immediate needs of constructing connected speech.